

**RUES R. A BRIEF HISTORY OF THE SS-POLICE IN OSSOLA AND LAGO
MAGGIORE 1943-1945. MINUSIO (SWITZERLAND): EDIZIONI
INSUBRICA HISTORICA, 2018. 165 P. (ПРО ПРАЦЮ РАФАЕЛЯ РУЕСА
«КОРОТКА ІСТОРІЯ ПОЛІЦІЇ СС В ОССОЛА І ЛАГО-МАДЖОРЕ 1943-
1945 РР.).**

Вивчення та переосмислення питання про участь і внесок українців у Русі Опору країн Західної Європи в період Другої світової війни набуває на сучасному етапі дедалі більшої актуальності та гостроти з огляду на необхідність об'єднання зусиль українського народу, європейської і світової спільноти проти російської агресії на південному сході України. Тому цілком закономірно, що без вивчення та аналізу іноземної історичної літератури з цієї проблематики неможливо сформулювати цілісне уявлення, а тим більше домогтись повного й всебічного розуміння різноманітних аспектів боротьби наших співвітчизників проти гітлерівських окупантів у рядах європейських месників, які зі зброєю в руках чинили активний опір численним угрупованням німецько-фашистських військ у роки Другої світової війни. Серед останніх були і поліцейські батальйони СС, які змушені були вести відчайдушну боротьбу з європейськими, зокрема італійськими партизанами.

У цьому контексті особливого значення мають праці сучасних дослідників різних європейських країн, які ґрунтуються на значному архівному матеріалі, що раніше не вводився в науковий обіг. Саме такою є праця швейцарського ученого Рафаеля Руеса «Коротка історія поліції СС в Оссола і Лаго-Маджоре», яка побачила світ 2018 р. в м. Мінусіо, Швейцарія¹. В руках авторів цієї розвідки вона опинилася завдяки особистим науковим контактам з її автором, налагоджених із допомогою італійських колег, котрі займаються проблематикою європейського Руху Опору.

Як зазначає Рафаель Руес, «уповноважені німецькі представники в Італії, не мали конкретної, чітко визначеної стратегії ведення партизанської війни: послідовна низка активних дій у вигляді 45-ти великих операцій проти партизан за 16 місяців, не мали чіткої мети або стратегії у своїй сутності. А тому «звільнивши» територію від партизан, поліція СС гітлерівської Німеччини не змогла утримати на ній свій контроль, а, як засвідчують наступні події, навпаки, це підштовхувало до ще більш активної боротьби італійських партизан проти окупантів².

Цінною для нас дана книга передусім тим, що в Русі Опору Італії серед вихідців із СРСР брали участь українці. Для знешкодження підрозділів

¹ Rues R. E brief history of the SS-Police in Ossola and Lago Maggiore 1943-1945. Minusio: Edizioni Insubrica Historica, 2018. 165 p.

² Там само. Р. 43-44.

італійських месників нацифашисти направляли надзвичайно досвідчені каральні загони, в т. ч. і СС-поліцейських. Робота Р. Руєса, докторанта (Ph.D.) університету Лестра (Великобританія) з сучасної європейської історії, представляє собою вагоме, побудоване на значній історіографічній і джерельній базі, дослідження про діяльність трьох гітлерівських СС-поліцейських батальйонів, які діяли в районі Оссола і Лаго-Маджоре Італії протягом 1943–1945 рр.

Методологічну основу книги визначено на ґрунті найновіших наукових підходів, розроблених швейцарською історичною школою. Це дало можливість простежити функціонування особового складу та офіцерів конкретних батальйонів СС-поліції до і під час перебування на італійських землях й показати протистояння нацистських підрозділів та італійських месників, зокрема їх участь у каральних акціях проти партизан.

Композиційно книга складається з передмови, подяки, восьми розділів, які доповнюються переліком скорочень, списком використаних джерел, допоміжних карт і фотоматеріалів. Підкреслимо, що текст подано трьома мовами – італійською, німецькою та англійською, що спрямовує її на більш широке коло науковців та простих читачів.

Джерельна та історіографічна база роботи справляє позитивне враження, оскільки складається з документів і матеріалів із фондосховищ архівів Німеччини, Швейцарії та Італії, що містять надзвичайно цінний фактичний матеріал періоду Другої світової війни. Особливу увагу привертають архівні джерела Федерального архіву Німеччини, Федерального архіву Швейцарії в м. Берн, Інституту історії Опору в провінції Верчеллі та ін. До того ж, у дослідженні широко представлений матеріал із друкованих і періодичних видань Італії, Англії, Німеччини, Швейцарії та низки електронних ресурсів, які дозволяють більш детально дізнатися про основні події конфлікту в районі Оссола і Лаго-Маджоре і участь у них підрозділів СС-поліції³.

В передмові одного з очільників Асоціації Спротиву в Фондоточе Джанмарії Оттоліні, якою розпочинається праця, акцентовано увагу на сутність дослідницького проекту Рафаеля Руєса, яка полягає в намаганні «...ретельно відновити партизанську історіографію та меморіалізм, який би базувався не лише на усних і письмових спогадах учасників тих подій, а й на німецьких та швейцарських архівах, щодо виявлення німецьких і фашистських підрозділів у зазначеному регіоні»⁴. Ця історіографічна робота, на його думку, має «безліч джерел та свідому «зовнішню» перспективу, що нейтралітет, не означає приховування злочинів і відповідальність за свої вчинки вказаних підрозділів та офіцерів»⁵. Характеризуючи матеріал розділів книги, Д. Оттоліні справедливо підкреслює, що «жодна з репресій проведених СС-поліцією у цьому регіоні, не підлягала кримінальному переслідуванню або не була завершеною і до нині»⁶. Далі він пояснює роботу очолоної ним Асоціації, яка займається створенням колективної пам'яті, яка базується на внеску Руху Опору у возз'єднанні країни та розробці республіканської Конституції, здатної стати «спільним волокном»

³ Там само. Р. 46-48.

⁴ Там само. Р. 13.

⁵ Там само. Р. 13.

⁶ Там само. Р. 14.

для їхньої громади. У його розумінні, синтез «живої» та «спільної пам'яті», «побудова пам'яті має відбуватися на декількох рівнях: збір документальних та інших джерел, спогади головних героїв конфлікту, порівняння з історіографією та її основними подіями, а потім вже представлення результатів студентам і дорослим відвідувачам... і саме такі дослідження, як робота Р. Руеса створюють фундаментальний аспект побудови такої «пам'яті»⁷.

В розділі «Подяка» автор адресує вдячність усім, хто брав участь у створенні книги, її перекладі, укладанні, фінансуванні та виданні. Особливу подяку Р. Руес адресує своїй дружині – Катерині Руес і доньці Анні, яка супроводжувала батька у багатьох поїздках й надихала його⁸.

У вступі дослідник вказує на неточні відомості в італійській історіографії щодо ідентифікації італійських і німецьких військових частин, зумовлені відсутністю інформації, до яких конкретно підрозділів належали ті чи інші групи «тадескі» (німці). Р. Руес звертає також увагу на істотні фактичні помилки, пов'язані із зазначенням чисельності німецьких солдатів, котрі брали участь у каральних операціях проти учасників Руху Опору. Йдеться як про перебільшення, що стосуються ролі підрозділів, так і завищенні кількості загиблих у бойових діях з боку німецької сторони, зокрема німецьких офіцерів, які насправді вижили та залишилися безкарними після конфлікту⁹.

Далі автор вказує, що серед багатьох німецьких та італійських підрозділів є один з певною історією, яку варто детально проаналізувати, особливо стосовно його діяльності в цьому регіоні, здійснити конкретну реконструкцію його історії навіть більше ніж через сімдесят років. Йдеться про три полки поліції СС, дислоковані між Оссола і Маджоре:

- SS-Pol.Rgt.12, який спочатку був сформований із 103, 104 і 105 поліцейських батальйонів і дислокувався на Східному фронті;
- SS-Pol.Rgt.15, сформованого з 305 (253), 306, 310 поліцейських батальйонів, а з літа 1943 р. – із четвертого батальйону 27-го полку поліції СС, які також дислокувалися на Східному фронті;
- SS-Pol.Rgt.20, повністю сформований і був розташований у Чехії.

Швейцарський дослідник вказує, що «ця робота присвячена виключно діяльності СС-поліції у даній географічній зоні, розташований на кордоні із Швейцарією, не продовжуючи її історію діяльності в інших частинах Італії. Він не вивчає інших підрозділів СС, італійських підрозділів, поліції тощо. Ця інформація представлена у двох основних розділах: перша частина охоплює генезис SS-Pol.Rgt.15 до літа 1943 р., де важливе значення приділяється аналізу підрозділу, який згодом був об'єднаний в один батальйон, який дислокувався в регіонах Оссола та Лаго-Маджоре. В другій частині розповідається про діяльність трьох підрозділів СС-поліції у регіоні. Тому ця книга має бути стислим вступом до однієї з менш задокументованих розділів історії партизанської війни в Оссола та Лаго-Маджоре, присвячена майже виключно операціям проти Німеччини. Для наочності в книзі широко використані карти, спрямовані на належне вивчення читачем різних подій. Ця книга також є уривком з великого розслідування, проведеного автором щодо німецьких та

⁷ Там само. Р. 15.

⁸ Там само. Р. 16.

⁹ Там само. Р. 17.

італійських військових сил, котрі діяли в регіоні з вересня 1943 р. до квітня 1945 р.»¹⁰.

У другому розділі «15 полк поліції СС перед відправкою в Оссолу» автор детально зупиняється на тому, як і звідки прибув на італійську землю зазначений полк поліції. Зокрема, підкреслено, що 11 жовтня 1939 р. SS-Reichsführer і начальник німецької поліції Г. Гімmlер видав циркуляр про мобілізацію на службу 26000 новобранців – чоловіків 1905-1912 років народження в якості поліцейських для підтримання безпеки в окупованих Німеччиною регіонах. Новобранцям, переважно німцям Рейху, а також із Прибалтики і Балкан, було обіцяно: звільнення від фронтних обов'язків, швидке просування по службі і можливість працювати в регулярній поліції після закінчення конфлікту¹¹. Саме такі новобранці згодом становили особовий склад 15-го поліцейського полку СС. Його основою став 306 батальйон, створений 3 жовтня 1940 р. і відразу ж розташований у Любліні. Підрозділи батальйону були безпосередньо причетні до масового геноциду польського і єврейського цивільного населення навколо Любліна. Зокрема, в 1941 р. вони брали участь у супроводі численних єврейських ешелонів до Освенціма. Пізніше їх залучали до конвоювання депортованих у Мілані, Римі, Вероні і, швидше за все, і в Норвегії.

З вересня 1941 по лютий 1942 р. 306-й батальйон перебував у Східній Галичині, біля Замостя, де його силами за кілька днів було знищено 780 радянських військовополонених. Далі батальйон був перекинутий під Ленінград, Пінськ, Білгород, Сталінград, де продовжував знищувати євреїв. Після важких боїв біля дельти річки Дон, у січні 1943 р. його перевели спочатку в Харків, а згодом на поповнення – до Києва. Проте, становище на Східному фронті погіршувалося і 15-й поліцейський полк перекинули в березні 1943 р. до Чехії¹². З тим, щоб приховати великі втрати на Східному фронті, 24 лютого 1943 р. Г. Гімmlер наказав змінити назви всіх поліцейських полків на SS-Поліцейські. На переконання автора, ця зміна була формальною, лише на папері, «оскільки ні форма, ні відзнаки підрозділів цих SS-поліцейських полків ніколи не мали рунічної подвійної емблеми СС»¹³.

Після перебування в Чехії 15-й полк був передислокований у Мисен у Норвегії і звідти після поповнення новими призовниками в середині вересня 1943 р. прибув до Італії Перша його штаб-квартира перебувала в Мілані. Згодом, перший батальйон перевели до Турина, після повторної окупації Оссоли. П'ята і сьома роти батальйону були переведені до Риму, де залишалися до вступу союзників у місто – 4 червня 1944 р. Третій батальйон був достроково виведений зі складу полку і діяв автономно у районі Трієста на північному сході Італії в межах Адріатичної оперативної зони, залишаючись у ній до закінчення війни¹⁴. Ця документальна історія засвідчує, що проти учасників Руху Опору гітлерівці направляли відбірні, добре вишколені та загартовані у боях на Східному Фронті полки і батальйони. Цим значною мірою пояснюється факт незначних військових втрат німецької сторони.

¹⁰ Там само. Р. 18.

¹¹ Там само. Р. 19.

¹² Там само. Р. 20-22.

¹³ Там само. Р. 23.

¹⁴ Там само. Р. 23-24.

В третьому розділі «Динаміка діяльності поліції СС в Оссоле і Лаго-Маджоре» зосереджено увагу перебуванні трьох полків поліції СС в Оссоле і Лаго-Маджоре (SS-Pol.Rgt.12, SS-Pol.Rgt.15, SS-Pol.Rgt.20). Р. Руєс зазначає цікаві факти, зокрема, що «іноді розгорталася лише одна рота з конкретного полку, як це було у випадку з ротами SS-Pol.Rgt.12 (десята рота) і SS-Pol.Rgt.20 (третя рота). Повністю SS-Pol.Rgt.15 ніколи не був задіяний, навіть під час великих каральних операцій, таких як: облава на партизанів і цивільних осіб у Валь-Гранде (на північ від Інтри) в червні 1944 р. або повторна окупація Оссоли у жовтні 1944 р. На нашу думку, це важливий аспект щодо функціонування полку як бойової одиниці, оскільки дослідник підкреслює, що SS-Pol.Rgt.15 не була автономною одиницею, а повністю залежала від інших підрозділів, принаймні, з січня 1944 по березень 1945 р.»¹⁵.

Командиром поліції СС в Італії був призначений Карл Вольф, який наприкінці липня 1944 р. став Верховним головнокомандувачем усіх військ СС на території країни.

З січня 1944 р. активізувалася партизанська діяльність на півночі Італії. У відповідь на це, К. Вольф створив п'ять спеціальних територіальних команд СС-поліції, які повинні були зупинити Спротив італійців. Допомогати їм у цьому мали фашистські формування Італійської соціальної Республіки на чолі Б. Муссоліні, створеної на контрольованій нацистами території. Проте ймовірна допомога, на переконання дослідника, залишилась на папері¹⁶. В 1943-1945 рр. на території західної частини північної Італії, менше ніж за 16 місяців, було проведено близько 45 великих операцій, зокрема: операцію в Валь-Гранде, оперативний код «Кельн» у червні 1944 р., повторну окупацію «Партизанської Республіки» в Оссола у жовтні 1944 р., оперативний код «Аванті» і в середині січня 1945 р. – у Вальді.

З книги випливає, що нацисти ретельно готувались до проведення кожної операції, розробляючи для кожної свою стратегію і тактику. Як правило, перед початком операції, на невеликому розвідувальному літаку типу «Fieseler Storch» один із відповідальних за операцію, пролітав над необхідною місцевістю і зібрані розвіддані передавав своєму командуванню. Лише після інформації приймалося рішення про початок конкретних каральних дій нацистів. Основу гітлерівського війська складали: перший і другий батальйони 15-го полку поліції СС, мотострілецькі війська жандармерії, східні батальйони (російські і грузинські добровольці) та легкі танки «Леонесса», підсилені ротою штурмового батальйону «Понтіда» – приблизно 1000-1500 солдатів, до якого, відповідно до інтенсивності операцій, прикомандировували додаткові підрозділи. Наприклад, у повторній окупації Оссола брало участь до 30 німецьких і фашистських підрозділів¹⁷.

У четвертому розділі йдеться про перебування в районі Оссоли 12-го полку поліції СС (SS-Pol.Rgt.12). У січні-лютому 1944 р. він діяв під командуванням Е. Сімона. Як зазначає Р. Руєс, кульмінацією перебування 12 полку поліції СС у цьому районі стала операція в Меголо 13 лютого 1944 р., в результаті якої загинуло 12 партизан і лише 1 гітлерівець. Саме в ході нацисти знищили одну з

¹⁵ Там само. Р. 25.

¹⁶ Там само. Р. 26.

¹⁷ Там само. Р. 27.

основних партизанських груп Руху Опору. Після «успішної» операції Е. Сімон повернувся до Верони для відновлення роботи з направлення італійських євреїв до таборів смерті Рейху. Восени 1944 р. цей полк був повністю демобілізували, а залишки особового складу перевели в інші підрозділи поліції»¹⁸.

Наступний розділ «SS-Pol.Rgt.15: з січня 1944 до кінця квітня 1945 р.» зроблена характеристика командного складу полку. Зокрема, підкреслено., що командирами полку були Лео фон Брауншвейг, Людвіг Бух, Ернст Вайс¹⁹.

Восени 1943 р. SS-Pol.Rgt.15 брав участь у боях у Монте-Сан-Мартіно і Варезе. В лютому 1944 р. дві роти полку брали участь у каральній операції в Меголо проти партизан. SS-Pol.Rgt.15 покинув Оссолу 15 лютого 1944 р. Далі він брав участь у великих операціях проти учасників Руху Опору в П'ємонті і Лігурії, повернувшись в Оссолу лише у червні 1944. в рамках операції «Кельн». З 11 по 22 червня чисельністю близько 4200 нацистів здійснили рейд у район Валь-Гранде (на північ від Інтри) в рамках операції «Кельн». Ось чому на цьому полку лежить відповідальність за всі криваві розправи під час операції «Валь-Гранде», що Операція проводилася з вілли «Карамора» в Інтра: було вбито близько 200 партизан. Саме на віллі 20 червня 1944 р. Ернст Вайс відзначив своє 50-річчя, на честь якого було страчено 43 партизана і тих хто їм допомагав²⁰.

25 червня 1944 р. полк був передислокований у район Аости, де перебував до 9 жовтня 1944 р. Це дало змогу партизанам звільнити значну частину території і створити «партизанську республіку». Повернувшись для повторної окупації Оссоли, SS-Pol.Rgt.15 під час операції «Аванті», за 15 днів заволодів даною територією. 28 жовтня 1944 р. в Гарньяно, на озері Гарда, у присутності Муссоліні, 38 «героїв» операції – офіцерів поліцейського полку отримали нагороди.

Після окупації Оссоли, полк більше виконував роль контролю безпеки в даному регіоні. Операція, в якій була задіяна лише одна рота полку, проводилася з 12 по 25 січня 1945 р. і охоплювала район Валь-Гранде і район між озерами Маджоре і Орта²¹.

В шостому розділі «SS-Pol.Rgt.20 з червня 1944 р. по квітень 1945 р.» Р. Руєс подано коротку історію третьої роти полку та його діяльність на території Італії. Створений полк був у 1942 р. як поліцейський батальйон під командуванням Л. Стемма і розміщувався на території Чехії та Моравії. Згодом його перекинули в Італію, де він брав участь разом з підрозділами 15-го полку поліції СС в рейдах на Римське гетто 16 жовтня 1943 р. У наступні місяці їхні каральні акції призвели до арешту понад 1000 італійських євреїв, депортованих і знищених в Освенцимі. Після повторної окупації «партизанської республіки» в Оссола, третя рота 20 полку поліції СС відігравала другорядну роль, виступаючи в якості простого допоміжного елемента і не беручи активної участі в боях²².

Сьомий розділ «Поліція СС в регіоні наприкінці квітня 1945 р.» повідомляє про останню фазу Руху Опору в Італії та звільнення італійських міст силами партизан і союзних військ. Швейцарське радіо «Радіо Монте-Кенері» увечері 24

¹⁸ Там само. Р. 28-29.

¹⁹ Там само. Р. 30-31.

²⁰ Там само. Р. 33.

²¹ Там само. Р. 34.

²² Там само. Р. 36-38.

квітня 1945 р. вперше заявило, що Оссола або, принаймні, столиця Домодоссола були визволені від німецько-фашистських військ. Німецькі війська почали відступ до кордонів зі Швейцарією. Частина їхніх вояків здалась у полон, а інша перейшла кордон у нейтральну Швейцарію. З тексту формується уявлення про те, що партизани діяли рішуче і звільняли все більше і більше територій. Німецьким командуванням було прийнято рішення зібрати всі поліцейські війська, що залишилися і створити так звану «Колону Штамма», куди входило біля 300 поліцейських. На світанку 26 квітня 1945 р. партизанські сили, дислоковані в Новарі, почали переговори про повну капітуляцію противника. Фашистський апарат у регіоні на той час вже повністю призупинив свою діяльність. Декілька днів тривали невеликі сутички. Проте, 28 квітня 1945 р. німці і фашисти здалися союзним силам 34-ї піхотної дивізії «Червоний Бик» армії США²³.

Союзники 2 травня 1945 р. передислокували полонених у табір інтернованих військовополонених у Колтай під Пізою. Німці, особливо солдати, залишалися в Італії всього кілька днів. Більшість із них була переведена або інтернована у Вільдфлексен, в районі Баварії.

Завершуючи розділ, Р. Руєс робить висновок, що «після війни, незважаючи на те, що поліція СС зробила так багато військових злочинів на Східному фронті і в Італії, більшість колишніх солдат швидко і легко знайшли роботу в поліції Німецької Федеративної Республіки...». Автор це пояснює тим, що «з 1948 р. в Німеччині спостерігалася тенденція, пов'язана з нестачею поліцейських, які були змушені повернутися до лав своїх союзників, і в результаті цього їх початкові військові злочини не були пов'язані з реінтеграцією»²⁴.

У прикінцевих висновках Р. Руєс дає загальну характеристику викладеному в книзі матеріалі, вказуючи, що попри те, що діяння поліції СС залишились безкарними, а ті справи, які й були відкриті, згодом були закриті з приписом «... особистість німецьких військ встановити не вдалося...»²⁵, ми не повинні забувати, що всі три підрозділи поліції СС, про які йшлося в книзі, були активно залучені до арештів, конвоювання і депортації щонайменше 6 000-7 000 італійських євреїв, особливо з районах Риму, Емілії-Романії, Мілану та Верони й знищенні сотень партизан та мирного населення²⁶.

Цікавими та корисними для українських дослідників, які вивчать як Рух Опору в Європі, так і тих хто цікавиться перебуванням німецьких підрозділів на території України, можуть стати додатки книги у вигляді карт. Серед наявних у ній карт, особливу увагу привертають декілька, зокрема карта № 2 «Pol.Batl.306, Pol.Rgt.15 і SS-Pol.Rgt.15 з 1940 по 1945 рр.»²⁷, де зазначені напрями їх руху та дислокації у період війни, зокрема їх перебування на території України, в містах Прип'ять у жовтні 1942 р., Київ і Харків у лютому 1943 р. та Італії, в містах Мілан, Турин, Трієст і Рим. При вивченні участі українців в італійському Спротиву корисними можуть бути карти № 4-6, де зображено склад, напрями та кількість ворогуючих сторін (нацифашистських підрозділів і

²³ Там само. Р. 39-40.

²⁴ Там само. Р. 41.

²⁵ Там само. Р. 43.

²⁶ Там само. Р. 42.

²⁷ Там само. Р. 138.

партизан) й місця страт партизан під час каральних операцій нацифашистів: операції «Кельн» (12.06.1944 – 22.06.1944)²⁸ та «Аванті» (09.10.1944 – 23.10.1944)²⁹ в районі Оссоли і Лаго-Маджоре.

Не менше зацікавлення викликає додатковий матеріал у вигляді світлин. Автор подає фотоматеріали офіцерів і рядових солдат підрозділу нацистської поліції SS-Pol.Rgt.15 під час їх перебування в Норвегії, Римі та у районі долини Аоста, Оссоли і Лаго-Маджоре в 1943-1945 рр.³⁰

Привертає увагу обкладинка видання: на лицевій стороні подано назву книги трьома мовами, а нижче фото з архіву музею Руху Опору в Фондоточе – поліцаї Другого батальйону SS-Pol.Rgt.15 ведуть на розстріл 43 партизани біля озера Лаго-Маджоре, в районі Вербанія-Інтра, 20.06.1944 р. На звороті подана інформація про автора і коментар одного з адміністраторів Асоціації Руху Опору в Фондоточе Джанмарія Оттоліні: «Робота надзвичайно важлива, оскільки вона не лише заповнює значну прогалину в дослідженнях і знаннях, але й дозволяє пізнати основні події конфлікту більш повно та точно».

Загалом, книга Рафаеля Руеса стала помітною подією сучасної швейцарської історіографії і має вагоме науково-пізнавальне значення в справі вивчення європейському Руху Опору і діяльності поліцейських підрозділів СС, які брали участь в каральних операціях проти італійських партизан.

Анатолій Філінюк
Юрій Клімчук

Відомості про авторів: **Філінюк Анатолій Григорович**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський);

Клімчук Юрій Аркадійович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський).

²⁸ Там само. Р. 140-141.

²⁹ Там само. Р. 142.

³⁰ Там само. Р. 151-165.